

ПЕРЕДМОВА ПЕРЕКЛАДАЧА

До цієї збірки ввійшли вибрані тексти видатного українського філолога Олександра Опанасовича Потебні, присвячені двом важливим напрямам його досліджень — теорії мови та теорії міфу. До першого належать монографія «Думка і мова» та стаття «Психологія поетичного і прозаїчного мислення». До другого — розвідки «Мислення поетичне і міфічне», «Характер міфічного мислення», «Міф і слово» та «Про участь мови в утворенні міфів». Утім, як можна побачити навіть із назв цих публікацій, зазначені напрями не можна вважати чітко розмежованими, адже в кожній праці Потебня знову і знову повертається до своєї найголовнішої теми — походження мови та зв'язку між мовою, мовленням і мисленням. Тож можна сказати, що до збірки ввійшли найвідоміші *лінгвофілософські* розробки українського мовознавця. Недарма за масштабом поставлених завдань та широтою поглядів учні Потебні порівнювали його з Дарвіном. Про те саме напише згодом інший тепер уже класик української філології Юрій Шевельов: «Наукові погляди Потебні являють своєрідне й парадоксальне, але по-своєму врівноважене поєднання гумбольдтівського романтизму з натуралістичним, майже дарвінівським прагненням точности й тверезости». І далі: «Сміливі зіставлення й узагальнення, що їх робили Дарвін та Потебня, завжди бувають позначені елементом ризику, бо вони мусять затирати чимало деталей. Ніколи не мають вони сили абсолютного, універсального закону. <...> Однак в таких концепціях сховано велику частку правди, вони відкривають

I. НАВМИСНЕ ВИНАЙДЕННЯ ТА БОЖЕСТВЕННЕ СТВОРЕННЯ МОВИ

Питання про стосунок думки до слова ставить нас віч-на-віч з іншим питанням — про походження мови, і навпаки, спроба прояснити появу людського мовлення, неминуча за будь-якого зусилля піднятися над масою окремих даних мовознавства, передбачає певний погляд на значення слова для думки та ступінь його зв'язку з духовним життям взагалі.

Маючи на меті викласти певні риси тієї теорії мови, засновником якої може вважатися В. Гумбольдт, ми, з огляду на властивості самого предмета, повинні разом з тим говорити про походження слова. Почнемо з зазначення про деякі попередні погляди, які мають бути зруйновані, щоб дати місце новим.

Передусім має бути усунено взаємно протилежні думки про винайдення слова людьми і про безпосереднє створення його Богом. Обидві ці думки дуже старі, однак відновлювались і в недалеких від нас часи і завжди, незважаючи на окремі відмінності, були схожі в головних положеннях, що містили внутрішні суперечності.

Теорія свідомо-навмисного винайдення мови передбачає, що природа та форми людського життя піддатливо готові набути будь-якого вигляду, якого їм забажає надати людська воля; вона побудована на вірі у всемогутність розуму й волі, хоч на що ті спрямовані: на перетворення держави, літератури чи мови. Прибічники цієї теорії надавали особливої ваги довільності деяких правил літературної мови і звідси робили висновок про конститутивний вплив граматичних праць на мову

процеси на початку існування людства. Цим усуваються думки, подібні до тих, що ми бачили у Шляйхера та можемо зустріти і в інших⁷⁾, начебто час створення мови минув, начебто це створення вимагало особливих, невідомих нам і відсутніх зараз сил. Так зване падіння мови, яке видавалося Шляйхеру її поступовим онімінням, з погляду Гумбольдта є постійним повторенням першого акту створення мови.

Неподільне створює з себе свій розвиток, але обмежене в цьому напрямком шляхів, які проходить його народ. Щодо мови це виражається антиномією: «Мова є настільки ж творінням людини, наскільки й народу». Закони розвитку мови в неподільному належать до індивідуальної психології; закони мови як народного витвору, які відкриває мовознавство, вимагають доповнення з боку нового ще розділу психології, змістом якого має бути дослідження стосунку особистого розвитку до народного. Як індивідуальна психологія вказує не тільки на спільні для всіх закони душевного життя, а й на можливе розмаїття та оригінальність неподільних, так і психологія народів має показати можливість відмінностей між національними особливостями та побудовою мов як наслідок спільних законів народного життя. Отже, той напрям науки, який видається нам найкращим, передбачає повагу до народностей як необхідне й законне явище, а не подає їх спотвореннями, як це випливає з принципу логічної граматики.

Проте тут, залишаючи майже зовсім осторонь народно-психологічні питання, тісно пов'язані з історією окремих мов, звертаємося до легших питань — про значення слова в розвитку неподільного.

⁷⁾Шеллінга, Ренана. Див.: Steintal, 1858.

IV. МОВОЗНАВСТВО І ПСИХОЛОГІЯ

Зближення мовознавства з психологією, яке уможливило думку про можливість шукати розв'язання питання про мову в психології і, навпаки, очкувати від досліджень мови нових відкриттів у галузі психології, породжує нові надії й водночас свідчить про те, що кожна з цих наук уже сама по собі сягнула значного розвитку. До того як мовознавство почало потребувати допомоги психології, воно повинно було випрацювати думку, що й мова має свою історію і що її вивчення мусить бути порівнянням її теперішнього з її минулим, що таке порівняння, почавшись у межах однієї мови, залучає до свого кола решту мов, тобто що історичне мовознавство нероздільне з порівняльним. Думка про порівняння всіх мов є для мовознавства таким же великим відкриттям, як ідея людства для історії. Обидві ґрунтуються на безсумнівній істині, яку, втім, багато хто не усвідомлює, що засади, які розвиваються життям окремих мов та народів, є різними й не замінюються одні одними, але вказують на інших і вимагають доповнення з їхнього боку. В іншому випадку, тобто якби мови були повторенням одного й того самого, але в іншій формі, їх порівняння не мало б сенсу, як і історія була б однією величезною втомливою тавтологією, якби народності повторювали те, що вже давно вивчили, не вносячи нових ідей у життя людства. Зазвичай говорять про історичний та порівняльний методи мовознавства; це настільки ж методи, шляхи дослідження, наскільки й основні істини науки. Порівняльне й історичне дослідження саме по собі було протестом проти загальної логічної граматики. Коли воно

про необхідність смерті й про те, «що думка за морем, а смерть за плечима», однаково з'являється в голові з приводу кожної зі сцен танцю смерті (див.: Буслаев, 1861, т. 1, с. 634); за більшої мінливості образів зміст тут відносно (але тільки відносно) нерухомий. Навпаки, той самий художній твір, той самий образ по-різному діє на різних людей і на одну особу в різний час, так само як одне слово кожним розуміється інакше; тут відносна нерухомість образу спостерігається за мінливості змісту.

Важче зовсім не змішати внутрішню форму з зовнішньою, якщо усвідомимо, що ця остання у статуй не є грубою брилою мрамору, але мрамуром, обтесаним певним чином, у картині — не полотном і фарбами, а певною кольоровою поверхнею, а отже, самою картиною. Тут нам стає в пригоді порівняння зі словом. Зовнішня форма слова теж не є звуком як матеріалом, але є звуком, уже сформованим думкою, та сам по собі цей звук ще не є символом змісту. У пізні періоди мови з'являється багато слів, в яких зміст безпосередньо приєднується до звука; порівнявши згаданий стан слів з таким, коли в них відчутно розрізняються три моменти, можемо побачити, що в першому випадку словам бракує образності і тільки в останньому можливе таке їх розуміння, яке утворює відповідність із розумінням художнього твору та з естетичною насолодою. Припустімо, хтось знає, що литовське *baltas* означає «добрий» (може бути «ласкавий», «милий»); йому дані в цьому слові вельми визначені звуки і не менш визначений зміст, але естетичне розуміння цього слова йому не дано, бо він не бачить, чому саме ці поєднання звуків, а не сотня інших, мають означати доброту тощо і чому, навпаки, такий зміст вимагає саме таких звуків. Якщо для свідомості втрачено зв'язок між звуком і значенням, то звук перестає бути зовнішньою формою в естетичному сенсі цього слова; хто

властивості людської природи; автор любить свого смішного героя, і хоч сипле на нього удари з усіх боків, але ставить безкінечно вище за всіх, хто його оточує»). Така відмінність у цьому випадку нам не потрібна.

відчуває красу статуї, для того її зміст (наприклад, думка про верховне божество, про громовержця) перебуває в абсолютно необхідному відношенні до сукупності побачених в ній вигинів мармурової поверхні. Для відтворення у свідомості краси слова *baltas* потрібне знання, що відомий нам зміст зумовлений іншим, а саме значенням білості: *baltas* означає «добрий» та ін., тому що воно означає «білий», так само як *білий*, *світлий* значить, поміж іншим, «милий» саме внаслідок своїх значень *albus*, *lucidus*. Тільки тепер, за умови існування для нас символізму слова (за усвідомлення внутрішньої форми), його звуки стають зовнішньою формою, якої необхідно вимагає зміст. Справа зовсім не змінюється від того, що ми не знаємо причини поєднання звуків *baltas* — «білий» зі значенням *albus*: ми питали зовсім не про це, а про відношення значення «милий» до звука; обмежені вимоги задовольняються знанням обмежених, а не безумовних причин.

Аби, скориставшись сказаним про слово, розрізнити внутрішню і зовнішню форму в художньому творі, потрібно знайти такий випадок, де втрачена естетичність враження могла б бути відновлена тільки усвідомленням внутрішньої форми. Не будемо говорити про картини та статуї як про маловідомі нам предмети і зупинимось на звичайних для народної пісні порівняннях, кожне з яких може вважатись окремим поетичним цілим⁵⁸).

---

⁵⁸Вони так само цілісні, як, наприклад, чотиривірші Гайне:
Mein Herz gleicht ganz dem Meere,
Hat Sturm und Ebb', und Fluth,
Und manche schöne Perle
In seiner Tiefe ruht.
Buch der Lieder. Die Heimkehr, 8. «*Du schönes Fischermädchen*» (Прим. авт.)

А в мене серце — море,
Хвилює, б'є, шумить,
І скарб коштовних перлів
На дні його лежить.

(Пер. з нім. Дмитра Загула) (Прим. перекл.)

19 липня: Мокрини — якщо мокро, то й осінь буде мокрою.

1 серпня: Маккавеїв (Маковія) — віяти мак.

11 листопада: Теодор Студит — землю студить тощо.

Формально календарні міфи не утворюють єдиного цілого.

У цьому немає різниці, чи слово, що створює привід для міфу, привнесене ззовні, чи виросло на ґрунті рідного переказу; чи належить міф до певного дня, чи до події, не пов'язаної з цим днем. <...>

Б) Міфи історичні пояснюють походження племен, міст, заселення місцевостей, походження закладів тощо. Загальне прагнення поетичного мислення подавати невизначене й загальне конкретним скеровується цією власною назвою. Називання цих міфів «епонімічними» не відрізняє їх від решти відіменних. <...>

За будь-якого способу переходу від образу до значення (тобто за способів, які називаємо синекдохой, метонімією або метафорою), свідомість може відноситися до образу подвійно: або так, що образ вважається об'єктивним і тому цілком переноситься в значення і слугує підставою для дальших висновків про властивості означуваного; або так, що образ розглядається лише як суб'єктивний засіб для переходу до значення і не слугує підставою для жодних подальших висновків.

Перший спосіб мислення називаємо *міфічним* (а його витвори — міфами в широкому сенсі), а другий — власне *поетичним*. Цей другий спосіб полягає в розмежуванні відносно суб'єктивного і відносно об'єктивного змісту думки. Він виокремлює наукове мислення, тоді як за умови панування першого наукове мислення неможливе. Це розмежування повинне передувати більш детальному розподілу тропів, адже воно показує, що якість тропу є мінливою. <...>

Для поетичного мислення у вузькому сенсі троп завжди є стрибком від образу до значення. Щоправда, він полегшується звичкою думки, але як ця звичка могла утворитися? Вона утворилася тільки внаслідок того, що первинно відстань між образом і значенням була дуже малою.

ХАРАКТЕР МІФІЧНОГО МИСЛЕННЯ

Коли сучасна людина користується поетичним образом тільки як засобом для дедалі нової розбудови та перетворення думки, то цим вона зобов'язана певною мірою своїй здатності до наукового мислення, тобто здатності до *аналізу* та *критики*.

Аналіз полягає в розкладенні конкретних (складних) сприйнятих та витворів думки на стихії, що виключають одна одну, з метою їх нового поєднання, зручнішого для думки. Його успіхи супроводжуються посиленням здатності до сумніву в слушності такого групування. Будь-яке нове поєднання думки слугує засобом для перевірки минулих поєднань і поштовхом до пошуку нових сприйнятих та їх узгодження з попередніми.

Накопичення й узагальнення результатів такої роботи думки уможливорює *історію*, яка дає та підтримує впевненість, що світ людини в кожен окремий момент суб'єктивний, що він є зміною світосприйнятих, істина яких полягає лише в їхній необхідності; що ми тільки тому можемо протиставляти наш погляд як істинний минулому як хибному⁷⁸⁾, що нам бракує засобів для

---

⁷⁸⁾ Wagner
...es ist ein gross Ergötzen
Sich in den Geist der Zeiten zu versetzen,
Zu schauen, wie vor uns ein weiser Mann gedacht.
Und wie wir's dann zu letzt so herrlich weit gebracht.

Faust
O ja, bis an die Sterne weit. (Прим. авт.)

Вагнер
Пробачте, нам приємно завше
Побачить, дух часів прослідкувавши,

ЛІТЕРАТУРА

«Назви зір та сузір'їв, знаків, що позначають періоди неба та періоди днів і років, хоч які довільні» (тобто, власне кажучи, хоч як вони неузгоджені з пізнішими назвами), «утворюють для астролога матеріал, який він може... приводити в ідеальний зв'язок із життєвими подіями. Астрономам достатньо було розділити шлях сонця уявними знаками зодіаку, щоб із цього виникли астрологічні закони, за якими ці знаки мають дійсний вплив на справжніх Овнів, Тельців, Раків, Левів, Дів. Дитина, народжена під знаком Лева, буде мужньою, а народжена під знаком Рака недалеко піде в житті» [Тэйлор, 1872–1873, т. 1, с. 123] тощо.

У тому стані думки, який унеможлиблює чітке розмежування суб'єктивного пізнання і його об'єктивних джерел, слово як найбільш наочна для свідомості вказівка на здійснений акт пізнання, як центр відносно мінливих елементів чуттєвого образу, має уявлятися сутністю речі. Існує багато свідчень надзвичайної поширеності цього вірування.

1. Аксаков К. С. (1860). Опыт русской грамматики. Ч. 1. Москва : Тип. Л. Степановой, 1860. 176 с.
2. Афанасьев А. Н. (1865–1869). Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1–3. Москва : Изд. К. Солдатенкова, 1865–1869.
3. Буслаев Ф. И. (1861). Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Санкт-Петербург : Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1861. Т. 1–2.
4. Веселовский А. Н. (1873). Сравнительная мифология и ее метод. *Вестник Европы*. 1873. № 10. С. 637–580.
5. Галахов А. Д. (1879). История русской словесности : (учеб. для сред. учеб. заведений). Санкт-Петербург : Тип. Мор. м-ва, 1879. [4], VI, 252 с.
6. Гильфердинг А. Ф. (1873). Онежские былины. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1873. LVI с., 1336 стб.
7. Караџић В. С. (1849). Српске народне пословице и друге различне, као оне у обичај узете ријечи. Беч : Штампарија Јермен. манастира, 1849. LIII, [1], 388 с.
8. Караџић В. С. (1852). Српски рјечник : истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Беч : Штампарија Јермен. манастира, 1852. 862 с.
9. Караџић В. С. (1853). Српске народне приповијетке. Беч : Штампарија Јермен. манастира, 1853. 263 с.